

KARÁCSONY ÁGNES

A LEGENDÁK SZEMSZÖGÉBŐL

I Beváltják a *Színháztörténet nagytóval – Források a magyar színháztörténetének tanulmányozásához 1920–1949* című könyv szerkesztői, Csiszár Mirella és Gajdó Tamás, amit a kötet elején ígérnek: a legérdekesebb dokumentumokból, magán- és köziratokból válogatnak. A korszak színháztörténeti, színházpolitikai jelenségeiről, finanszírozásairól, kiemelkedő bemutatóiról a forrásokat „beszéltetik”, s nem csak kuriózumokról. Olyan nagyszerűen sikerült ez a bőszeges forrásfeltárás, hogy ennek alapján újabb forrásfeltáró, összegző munkák indulhatnak el.

I Csontos Gyula Budapest legelegánsabb színésze volt. Imádott költekezni. Finom üzletekben vásárolt, például Mangold Bélánál – a *Férfi divat* című lap szerkesztőjénél, aki „öltözködési kódexet” is írt – sálát, szmokingnyakkendőt vett, Friedmann ékszerésznél brosst, karperecet, nyakkendőtűt, és így tovább. Éttermekbe járt. Hatalmas jövedelmét rendre elköltötte, sokszor jelentek meg nála végrehajtók, vittek tőle festményeket, ezt-azt. A *Magyar színháztörténet 1920–1949* című kötetben (szerkesztette: Gajdó Tamás, Magyar Könyvklub, Budapest 2005) Pintér Márta Zsuzsanna foglalkozott a színészek társadalmi státusával. Utána nézett annak, hogy az 1935-ös adóstatisztika szerint Magyarországon több mint húsz olyan szabadfoglalkozású értelmiségi volt, akiknek a jövedelme meghaladta az évi tizenötezer pengőt; közülük hat író – Molnár Ferenc jövedelme például hetvenegyezer, Herczeg Ferencé harmincezer pengő –, hat pedig színész volt, köztük Törzs Jenő, Csontos Gyula, Békeffi László és Röck Marika.

az 1935-ös
adóstatistika
szerint
Magyarországon
több mint
húsz olyan
szabadfoglalkozású
értelmiségi volt,
akiknek a jövedelme
meghaladta az évi
tizenötezer pengőt

I A mostani kötetből viszont már az is kiderül: Csontos Gyula, akiről Kosztolányi Dezső írta, hogy „az Isten is komédiásnak teremtette, nagy művészek”, 1944-ben már jóval visszafogottabb volt. Szálkás ceruzairással jegyezte fel egyszerű, világosbarna kartonba kötött naplójába a napi bevételeket, kiadásokat. Akkurátusan. Hűvösen jegyzetelt, érzelmek nélkül. Kivétel csak egyszer fordult elő, amikor 1944. december 13-án kifakadt két sorban: „Ma hajnalban szöktek meg Vaszaryék. Alálavó hazaárulók!” Vaszary Jánosra és feleségére, Muráti Lilire utalt. Csontos lakását az Attila úton Budapest ostromakor találat érte. A romok közül a szomszédok kimentettek néhány zakót, nadrágot, frakkot, zoknikat. Pár lábast. A színész a Faszor szanatóriumából már nem költözött vissza az Attila útra.

I Csontos Gyula 1944 novembere és decembere közötti naplójából jócskán idéznek a kötet szerkesztői. Annak idején, a hetvenes évek elején még Galsai Pongrác

A Színháztörténet nagyítóval összeállítói szerint ezek a dokumentumok a legpontosabban szólnak a színház lényegéről, színházi és korjelenségekről. Nagy mű, valóban. Nemcsak úgy, hogy hatszáz oldal, kemény fedéllel, hanem erősen belenagyít a húszas, harmincas, negyvenes évekbe is.

bukkant rá Csortos néhány naplójára. Könyvet írt róla, az érdekelte, miként szivárogtak át Csortos „garabonciás gesztusai a pesti legendák közé”. S miközben a könyvre készült Galsai, rátalált hat naplóra, amelyeket 1938 és 1943 között vezetett a Nemzeti Színház akkor már örökös tagja. Azt akkor is lehetett tudni, hogy a naplóból sokkal több volt, ám nagy részük megsemmisült, amikor Csortos lakását belövés érte az ostromkor.

¶ Aztán Palásti László újságíró, író 1977-ben újabb felfedezést tett: előkerült Csortos 1944-es naplója is, amely egy művészettörténész özvegyéhez került, tőle szerezte meg idővel az OSZMI (a hat naplóból négyet itt őriznek), és ebből szemezgettek most a szerkesztők.

¶ Az 1920 és 1949 közötti korszak színháztörténeti feltárása azonban nem most indult. Nagyjából harmincöt éve, amikor Kerényi Ferenc lett a Magyar Színházi Intézet igazgatója, 1983-ban. Úgy ítélte meg akkor: eljött az idő, hogy a magyar színháztörténet két világháború közti korszakáról beszéljenek, módszeresen feltárják – egyebek mellett – akár az ellentétes politikai érdekek és művészi áramlatok küzdelmét. Voltak ugyan részlettanulmányok előzőleg, de a források felderítése hiányzott. Ezek összegyűjtését és kiadását szorgalmazta Kerényi, hogy a színháztörténet ne pusztán dráma- vagy épülettörténetként identifikálódjon, hanem dokumentumtörténetként is. (Közbevetésül: idén tavasszal tartottak a PIM-ben emlékülést Kerényi Ferencről *Filosz a múzeumban* címmel; 75 éves lenne.)

hogy a színháztörténet ne pusztán dráma- vagy épülettörténetként identifikálódjon, hanem dokumentumtörténetként is

¶ A Színházi Intézet akkoriban el is kezdte *A magyar színháztörténet 1920–1949*, valamint a *Magyar színháztörténeti lexikon* munkálatait. Utóbbi 1994-ben jelent meg. Írása, szerkesztése közben derült ki: az Országos Színháztörténeti Múzeum Kézirattárában, az OSZK Színháztörténeti Tárában és Kézirattárában és a PIM Kézirattárában a két világháború közti színházi élet érdekes iratai – hagyatékok, levelek, feljegyzések, naplók, visszaemlékezések – várnak felfedezésre. A *Színháztörténet nagyítóval összeállítói* szerint ezek a dokumentumok a legpontosabban szólnak a színház lényegéről, színházi és korjelenségekről. Nagy mű, valóban. Nemcsak úgy, hogy hatszáz oldal, kemény fedéllel, hanem erősen belenagyít a húszas, harmincas, negyvenes évekbe is.

Csontos Gyula

Hevesi Sándor

a hatalom ügyelt arra, hogy ne tűnjön az egész antiszemita kirohanásnak, de hát az volt, és ezt a kötetben közölt dokumentumok alá is támasztják

„...a magyar művészet világviszonylatban is jelentékeny, a magyar politika pedig csak vidéki nézőpontról valami”

¶ Külön fejezet benne a politika és színház viszonya. Bár az életútinterjúk részletei vagy például Csontos feljegyzései, valamint a hozzájuk fűzött lábjegyzetek is feltárják a színház és politika viszonyát, az önálló fejezetben nyilván élesebben kerül szóba a Nemzeti Színház működése, hiszen arra mindig éberren figyeltek a politikusok. A szerkesztők jó mélyen merítenek a Hevesi-affér dokumentációs forrásaiból. Megrendítő iratokat adnak közre Hevesi Sándor leváltásáról. Példátlan politikai hajsza, „valószínűtlen hecckampány, embervadászat” indult ellene 1932 tavaszán. Politikusok, újságírók vájkáltak a magánéletében, bírálták a Nemzeti gazdálkodását, művészeti koncepcióját, miközben egész Európa felfigyelt az általa meghonosított Shakespeare-kultuszra. A hatalom ügyelt arra, hogy ne tűnjön az egész antiszemita kirohanásnak, de hát az volt, és ezt a kötetben közölt dokumentumok alá is támasztják. A PIM-ből került elő Koroda Pál író levele (ott őrzik hagyatékát), amelyet 1932. szeptember 10-e körül fogalmazott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a Hevesi Sándor elleni vizsgálat ügyében. Koroda Hevesi francia becsületrendje kapcsán így írt: „A kitüntetés nem a magyarság szellemi táborának, de az ellenséges indigena tábornak szólt, mely a PEN Klub gyűlései alkalmával Hatványéknál tüntetett a magyarság ellen, a vöröslő áramlat mellett, mely lázadást jelent az emberi értelem ellen, és igyekszik a költészet és a vallás vigaszától az emberiséget megfosztani. Ez áramlat győzelmét jelentené Hevesi Sándornak helyén maradása.”

¶ A Hevesi-affér a kor legnagyobb színháztörténeti botránya. Szívszorító, ahogyan Hevesi saját maga védelmezésére kényszerül. Petri Pál politikai államtitkárnak, aki a Hevesi ellen felállított bizottságot vezet, írja: biztosra veszi, hogy a részletesen leírt bizonyítékai tisztázzák majd a koholt vádak alól. Tévedett. Arra kéri Petrit, a nagy nyilvánosság előtt hadd védje meg magát egy lapban. Nem történetelt meg. Herczeg Ferenc volt az egyetlen, aki az *Új Idők*ben nyilvánosan kiállt a megvádolt Hevesi mellett. Ezt írta: „A művészetnek nincs meg a törvényes, de megvan az erkölcsi jogosultsága, hogy kritikát mondjon a politika fölött; a politikának azonban, ha vannak is törvényes jogai, semmiféle erkölcsi jogosultsága nincs hozzá, hogy lóhátról beszéljen a nemzeti művészettel. Mert a magyar művészet világviszonylatban is jelentékeny, a magyar politika pedig csak vidéki nézőpontról valami.”

¶ 1932. június 25-én színházi naplójában Hevesi Sándor feljegyezte: „Igazolnak? Vagy igazolom magam? Mit kell, vagy mit lehet itt igazolni? A tehetségtelenség virulenciája – némi összeköttetések mellett – korlátlan és határtalan.”

¶ Hevesi 1922-től '32-ig irányította a Nemzetit. Elbocsátották. Éppen akkor, amikor Bethlen István bukik, és Gömbös Gyula hatalomra kerül. Hevesit alkalmatlannak ítélték meg a hatalom által előírt nemzetnevelő program teljesítésére.

A szerkesztők jó mélyen merítenek a Hevesi-affér dokumentációs forrásaiból. Megrendítő iratokat adnak közre Hevesi Sándor leváltásáról. Példátlan politikai hajsza, „valószínűtlen hecckampány, embervadászat” indult ellene 1932 tavaszán. Politikusok, újságírók vájkáltak a magánéletében...

1941-ben a magánszínházak finanszírozását is keresztény tőkésék kezébe adták

¶ Mindeközben a szélsőjobboldal eltökélt volt abban, hogy a magánszínházakat is befolyásuk alá vonja. A zsidótörvények végrehajtását a Színművészeti és Filmművészeti Kamara felügyelte. Élére Kiss Ferenc került, aki a kamara 1941. augusztus 16-i ülésén bejelenti: „Már most megtörténhet a magyar színészet keresztény és nemzeti alapon való átállítása a fővárosban is.” És: „Keresztény tőkével keresztény színházat csinálunk a következő színházi évadtól kezdve.” Személyes sikerének tartotta, hogy 1941-ben a magánszínházak finanszírozását is keresztény tőkésék kezébe adták. Roboz Imre és Harsányi Zsolt levelezése a Vígszínház kapcsán mindent elmond erről az időszakról.

a főváros vezetése szintén 1939 tavaszán a „társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának helyreállításáról szóló törvény és a színművészeti, valamint a filmművészeti kamara felállítása tárgyában kiadott miniszterelnöki rendelet értelmében” új színháznyitási szabályrendeletet készített

¶ Roboz, a magán Vígszínház igazgatója bevonta a teátrum vezetésébe Harsányi Zsolt író, mielőtt a második zsidótörvény hatályba lépett volna, amely kimondta: „Zsidó nem lehet színház igazgatója, művészeti titkára, dramaturgja vagy bármily névvel megjelölt oly alkalmazottja, aki a színház szellemi vagy művészeti irányát megszabja, a színház művészeti személyzetének alkalmazásában vagy a színház művészeti ügyvitelében egyébként irányító befolyást gyakorol...” A főváros vezetése szintén 1939 tavaszán a „társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának helyreállításáról szóló törvény és a színművészeti, valamint a filmművészeti kamara felállítása tárgyában kiadott miniszterelnöki rendelet értelmében” új színháznyitási szabályrendeletet készített. Ennek alapján névre szóló működési engedélyt kaphattak a színházak. A Vígszínházra Harsányi Zsolt kapott engedélyt. Névleg ő vezette innentől a színházat, valójában még mindig Roboz Imre, mert megegyeztek egymással. Levelezésük erre utal. Együttműködtek addig, amíg – Kiss Ferenc ténykedése nyomán – egy keresztény tőkéscsoport át nem vette a Vígszínházat. Ezt az akciót a kamara és a kormány puccszerűen hajtotta végre. Roboz úgy találta: „Kiss Ferenc egész akciója arra megy, hogy a szellemi vezetés keresztény kézbe juttatása után most a színházakat finanszírozó tőkéből is ki kell pusztítani a zsidó elemet.” Ő maga nem tehetett mást, eladta a részvényeit.

¶ Roboz Imre és Harsányi Zsolt levelezése kivételes forrásegyüttes a kötetben: képet kapunk a Vígszínház életéről, az igazgatóváltásról, a korról, a háttérrel, a minisztérium és a kamara párhuzamos hatalmáról, és a levelek megörökítik

Roboz Imre utolsó vígszínházi napjait is. „Kedves Zsoltom!” – kezdte mindig a Harsányinak címzett leveleit. A válaszok hasonló felütéssel indultak: „Kedves Imrém!” Roboz Imrét 1945 elején ölték meg a nyilasok.

¶ A kötetben külön fejezetet kap az intézménytörténet, a színházi törekvések az utódállamok területén, a romok fizikai és mentális eltakarítása a háború után, a vidéki színjátszás a két világháború között. Gajdó Tamás interjúját (2011-ben készült) még olvastam volna Székely Györggyel, a Pécsi Nemzeti Színház egykori direktorával, aki aztán a Színháztudományi Intézet igazgatóhelyettese volt két évtizedig, 1980-ig. Meg kell említenem: Gajdó Tamás jó ideje hiánypótló interjúkat készít a magyar színháztörténetben. Jóval nagyobb figyelmet érdemelne.

¶ A szerkesztők a vaskos könyv mottójául Pukánszky Kádár Jolán színháztörténész egyik alapvetését választották, aki 1928-ban írta: „A színháztörténet művelőjének úgy kell rekonstruálnia a tovatűnt előadásokat, mint az archeológusnak romokból a hajdan pompázó épületet, vagy az őslénytannal foglalkozónak egy csontból az egész kihalt állatfajt. Ez a rekonstrukció a filológia segítségével történik, speciális színészeti filológiát értve alatta. A színészeti filológia művelője felhasznál minden emléket, amely ezt a rekonstrukciót teljesebbé teheti... De magához a rekonstrukcióhoz nem elég a források tömege; ehhez alkotói fantázia kell.”

¶ Okosan szerkesztett mű lett a *Színháztörténet nagyítóval*. Nem enged unatkozni, és a fantáziát is fellobbantja. A lábjegyzetek majdnem olyan izgalmasak, mint a dokumentumok.

¶ A már említett 2005-ös *Magyar színháztörténet 1920–1949* című kézikönyv a kor szak tudományos igényű elemzése. A mostani forrásgyűjtemény nem mond el lent a kézikönyvnek, egyszerűen más. Attól más, hogy nem a szerzők, nem a színházkutatók szemszögéből vizsgál, hanem a résztvevők nézőpontját mutatja meg. A szerkesztők hagyták, hogy a források maguktól törjenek a felszínre. Csak annyi magyarázatot adnak az egyes fejezetekhez, iratokhoz, életútinterjúkhoz, amennyi épp kell és elég is. Azt azért előre jelezték, hogy legendákat semmisíthetnek meg a dokumentumok. Én inkább úgy mondanám: helyrezők-kentek bizonytalanságok, kétkedések. Itt volt az ideje.

nem a szerzők, nem a színházkutatók szemszögéből vizsgál, hanem a résztvevők nézőpontját mutatja meg

Színháztörténet nagyítóval – Források a magyar színjátszás történetének tanulmányozásához 1920–1949

Szerkesztő: Csiszár Mirella és Gajdó Tamás

Petőfi Irodalmi Múzeum–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2018

Pokol bugyrai...„Málenkij robot” – Kényszermunka a Szovjetunióban
Állandó kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeum Málenkij Robot Emlékhelyén

